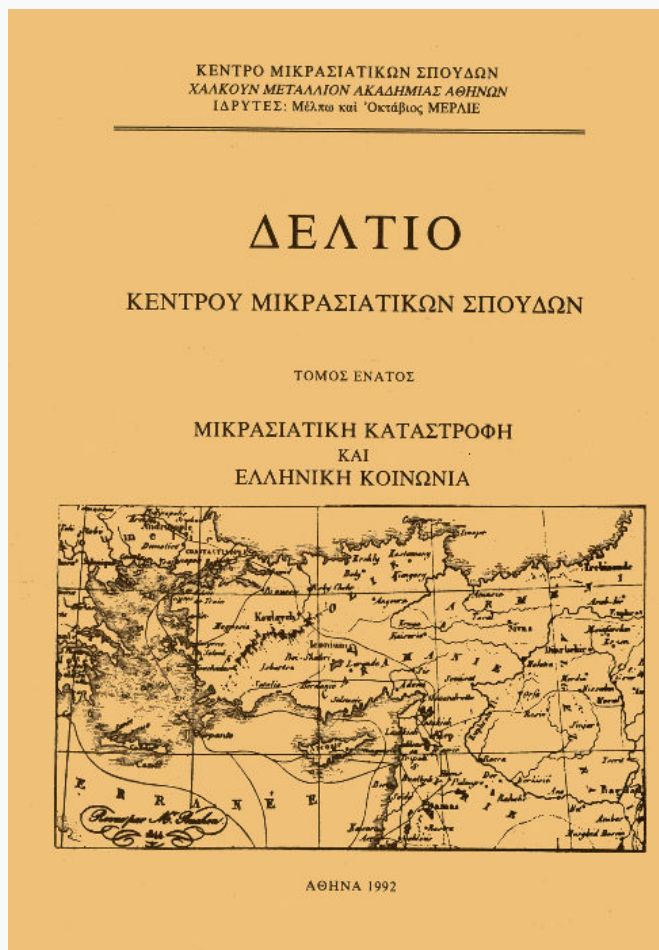

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 9 (1992)

Η ιδεολογία της οικονομικής ανάπτυξης: Οι πρόσφυγες στο μεσοπόλεμο

Κ. Κωστής

doi: [10.12681/deltiokms.128](https://doi.org/10.12681/deltiokms.128)

Copyright © 2015, Κ. Κωστής

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κωστής Κ. (1992). Η ιδεολογία της οικονομικής ανάπτυξης: Οι πρόσφυγες στο μεσοπόλεμο. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 9, 31–46. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.128>

*ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ
ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΑΣ*

Κ. ΚΩΣΤΗΣ

Η ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ: ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΟ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ

α. «*Η Έλλάς χωρίς τούς πρόσφυγες*»

Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα φαινόμενα που χαρακτηρίζουν τη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία είναι και ο τρόπος με τον οποίο προσεγγίζει τις συνέπειες που είχε για την ελληνική οικονομία ή εισροή των προσφύγων μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Έτσι, αν και η βιβλιογραφία που καλύπτει την οικονομική ιστορία του μεσοπολέμου αυξάνεται με ρυθμούς ικανοποιητικούς και παρά το γεγονός ότι ούδεις αμφισβητεί την ιδιαίτερη σημασία που διατηρούν οι πρόσφυγες για τη μεσοπολεμική ελληνική οικονομία, καμιά μονογραφία δεν έχει αποπειραθεί να μελετήσει τη θέση και το ρόλο των προσφύγων στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας μεταξύ των δύο πολέμων. Όλες οι σχετικές με το θέμα αυτό αναφορές προέρχονται από κείμενα τα οποία πραγματεύονται ευρείες θεματικές και όπου το προσφυγικό ζήτημα ενσωματώνεται με δεδομένη εκ των προτέρων την αντιμετώπισή του. Στην κατεύθυνση αυτή, η ριζοσπαστική αναδιάρθρωση της ελληνικής οικονομίας κάτω από την επίδραση των προσφύγων αποτελεί ένα θέσφατο, πλέον, της ελληνικής ιστοριογραφίας, αλλά και άμεσο συνειρμό του κοινού νοού στο άκουσμα της λέξης πρόσφυγες¹. Ο οπαδός της αντίθετης όπτικής δεν μπορεί παρά να θεωρηθεί, στην καλύτερη περίπτωση, θρασύς εικονοκλάστης.

Αν η στάση αυτή, δηλαδή η παράκαμψη μιάς μονογραφικού χαρακτήρα προσέγγισης, απέναντι στη μελέτη του προσφυγικού ζητήματος αποτελούσε προϊόν ενός επιστημονικού προγράμματος, τότε δεν θα είχα να εκφράσω

1. Αντιπροσωπευτικό αυτής της τρέχουσας αντίληψης είναι το κείμενο του Λ. Έφραϊμογλου, βουλευτή και τέως προέδρου του Έμπορικού και Βιομηχανικού Έπιμελητηρίου της Αθήνας, στην εφημερίδα *Τα Νέα* της 4ης Αύγουστου 1992. Σύμφωνα με την άποψή του, η ελληνική οικονομία παρουσιάζεται να μπαίνει, ουσιαστικά, σε μία δυναμική τροχιά μόνον μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή.

καμιά αντίρρηση, υπό την προϋπόθεση φυσικά ότι το επισημονικό αυτό πρόγραμμα θα απέβλεπε σε μια συστηματική μελέτη του οικονομικού μεσοπολέμου όπου η οικονομική θεωρία και η θεωρία της ανάπτυξης δεν θα βρίσκονταν εξοβελισμένες, και μάλιστα αποσπασματικά, στο χώρο των υποσημειώσεων, αλλά θα συγκροτούσαν το θεωρητικό υπόβαθρο της προγραμματικής σύγκλισης των επί μέρους έρευνών. Κάτι τέτοιο δεν ισχύει για τη σημερινή πραγματικότητα. Αντιθέτως, η μελέτη της οικονομίας του μεσοπολέμου πραγματοποιείται χωρίς την απαραίτητη οικονομική παιδεία και στο πλαίσιο αυτό το προσφυγικό εντάσσεται ως μία συνιστώσα, της οποίας γνωρίζουμε εκ των προτέρων την απόληξη: η άφιξη των προσφύγων άσκει μία αναμφισβήτητη θετική επίδραση στην εθνική οικονομία και κυρίως στο χώρο της βιομηχανίας, η οποία για όρισμένους, κυρίως παλαιότερους έρευνητές περνάει στο στάδιο της απογείωσής της μόνον μετά το 1922. Η συγκρότηση συνεπώς της οικονομικής ιστορίας του μεσοπολέμου ως έρευνητικού αντικειμένου, όπως έχει σήμερα, προϋποθέτει και μία κρίση για το θέμα της σχέσης προσφύγων και οικονομικής ανάπτυξης τόσο τρέσιδικη, που δύσκολα αφήνει περιθώρια για νέες ερευνητικές προσεγγίσεις.

Η αντίληψη αυτή επικρατεί μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Προηγουμένως και σε όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου, οι αντιπαράθεσεις και οι άντεγκλήσεις γύρω από τις επιδράσεις που άσκησε η είσοδος και η εγκατάσταση των προσφύγων στο ελληνικό κράτος άφθονοι. Σε δεκάδες άρθρομουνται τα κείμενα, άρθρα στο μεγαλύτερο μέρος τους στον καθημερινό αλλά και τον περιοδικό τύπο, πού, τις περισσότερες φορές με ιδιαίτερη οξύτητα, προσπαθούν να πείσουν για την αρνητική ή θετική κατά περίπτωση συμβολή των προσφύγων στην ελληνική οικονομία.

Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος φαίνεται πώς εξάλειψε αυτό το σημείο τριβής, μεταθέτοντας την προβληματική για την πολιτική της οικονομικής ανάπτυξης της χώρας σε άλλα πεδία. Παράλληλα η αφομοίωση του προσφυγικού κόσμου από το πολιτικό σύστημα της χώρας, σημείο που έχει έπαρκώς διευκρινήσει ο Γ. Μαυρογορδάτος, αφαιρεί κάθε πολιτικό περιεχόμενο από τις έριδες για το προσφυγικό ζήτημα. Καθώς λοιπόν οι μεσοπολεμικές πολιτικές αντιθέσεις επισκιάζονται από άλλες οξύτερες και άμεσότερες, η γενικότερη στάση των διανοούμενων απέναντι στο προσφυγικό ζήτημα αποκρυσταλλώνεται σε μια ευνόικη, υπέρ των προσφύγων, προδιάθεση, η οποία ωστόσο αποκτά όρισμένες φορές και ρατσιστική χροιά. Έτσι, ανάμεσα στους άλλους μύθους που κληροδοτεί ο μεσοπόλεμος —και βεβαίως αναφερόμαι εδώ πάντα στο οικονομικό πεδίο— ένας ακόμη έρχεται να προστεθεί².

2. Τυπικό δείγμα αυτής της μυθολογίας αποτελεί η αντιμετώπιση της οικονομικής κατάρρευσης της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της μικρασιατικής εκστρατείας σύμφωνα με την οποία την αποκλειστική ευθύνη φέρει η μεταπολίτευση του 1920. Καμιά ωστόσο κριτική στάση δεν

“Έκανα λόγο προηγουμένως περί επιστημονικῶν προγραμμάτων καὶ ἐμμέσως ὑποστήριξα τὴν ἄποψη ὅτι δὲν θὰ ἦταν, κατ’ ἀνάγκη, ἀπαραίτητη μιὰ μονογραφία γιὰ τοὺς πρόσφυγες καὶ τὴ συμβολὴ τους στὴν ἑλληνικὴ οἰκονομία. Ὁ λόγος εἶναι ἀπλός: μιὰ ἐργασία αὐτοῦ τοῦ τύπου ἐκ τῶν πραγμάτων θὰ ἔθετε καὶ θὰ προσπαθοῦσε νὰ ἀπαντήσῃ σὲ ἓνα μεταφυσικὸ ἐρώτημα, τὸ ὁποῖο, ἂν καὶ ἐπανειλημμένως ἔχει τεθεῖ, δύσκολα μπορεῖ νὰ βρεῖ καὶ ἀπόκριση. Τὸ ἐρώτημα αὐτὸ δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ «ὅποια θὰ ἦτο ἡ Ἑλλὰς χωρὶς τοὺς πρόσφυγες», γιὰ νὰ χρησιμοποιοῦσῃ τὴν ἔκφραση τοῦ συγγραφέα ἐνὸς κλασικοῦ βιβλίου γιὰ τὸ προσφυγικὸ ζήτημα, τοῦ Α. Ι. Αἰγίδη³. Ἡ ἀποθετικὴ διατύπωση τῆς θεματικῆς αὐτῆς τῆς «φανταστικῆς» μονογραφίας εἶναι μοιραία ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἡ στάθμισή τῆς συμβολῆς τῶν προσφύγων στὶς ἐπιδόσεις πού καταγράφει ἡ ἐθνικὴ οἰκονομία προϋποθέτει τὴ δυνατότητα σύγκρισης δύο καταστάσεων: ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ τὴν ἑλληνικὴ οἰκονομία χωρὶς τοὺς πρόσφυγες καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὴν ἴδια οἰκονομία μὲ τοὺς πρόσφυγες παραγωγικά ἐνσωματωμένους.

Μιὰ σύγκριση αὐτοῦ τοῦ τύπου βεβαίως δὲν εἶναι ἐφικτὴ, θυμίζει δὲ κατὰ τὴ γνώμη μου τὶς προσπάθειες τῶν Ἀμερικανῶν κατὰ κύριο λόγο καὶ δευτερευόντως τῶν Εὐρωπαίων ποσοτικῶν ἱστορικῶν τῶν δεκαετιῶν τοῦ 1960 καὶ τοῦ 1970, νὰ ἐλέγξουν, στὴ λογικὴ τῶν οικονομομετρικῶν μοντέλων, τὴ βαρύτητα οἰκονομικῶν ἐπιλογῶν ἢ καταναγκασμῶν πού φέρονται νὰ ἔχουν παίξει ἀποφασιστικὸ ρόλο στὴν ἀναπτυξιακὴ διαδικασία μιᾶς χώρας, ἐλέγχοντας ἐναλλακτικὰς ὑποθέσεις πού ἀντιπροσώπευαν καταστάσεις στὶς ὁποῖες τὸ συγκεκριμένο συμβᾶν δὲν εἶχε λάβει χώρα.

Οἱ προσπάθειες τῶν cliometricians, ὅπως εἶναι πιὸ γνωστοὶ οἱ ἐν λόγω ἱστορικοὶ, ἐκφυλίστηκαν ἐφόσον ποτὲ δὲν γνώρισαν τὴν ἀποδοχὴ τῶν ἱστορικῶν σὲ μεγάλη κλίμακα, κάτι πού θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναμένεται. Ὁ φορμαλισμὸς τῶν στατιστικῶν μοντέλων δὲν μπορούσε νὰ κρύψει καὶ τὴν ἐπιστημολογικὴ ἀνεπάρκεια τῶν λογικῶν ἀκροβατισμῶν τους. Εἶναι γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἀπορίας ἄξιό πῶς τὸ ἔργο τοῦ Α. Ι. Αἰγίδη, γιὰ νὰ περιοριστῶ σὲ αὐτὸ τὸ ἀντιπροσωπευτικὸ παράδειγμα, ἀποτελεῖ καὶ σήμερα ἓνα σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ τοὺς σύγχρονους ἱστορικοὺς, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι μεθοδολογικὰ ἀκολουθεῖ τὴν ἴδια μεταφυσικὴ προσέγγιση. Ὁ λόγος ἴσως νὰ βρίσκεται στὴν ἐκτεταμένη χρῆση τῶν ἐπίσημων κρατικῶν στατιστικῶν, «τῶν ἀριθμῶν», ὅπως λέγει ὁ ἴδιος, ἡ ὁποία προσφέρει τὴν κατάλληλὴ ἐπιστημονικὴ ἐπίφα-

δικαιολογεῖ τὴν ἀντίληψη αὐτὴ, ἡ ὁποία, ἂς σημειωθεῖ, ἔχει υἱοθετηθεῖ καὶ ἀπὸ τοὺς ἀντιβενιζελικοὺς στὰ πλαίσια κάποιων, φαντάζομαι, συμπλεγμάτων ἐνοχῆς. Σχετικὰ βλ. Κ. Κωστής, «Ἡ συναλλαγματικὴ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδας στὴ διάρκεια τῆς Μικρασιατικῆς ἐκστρατείας», σὺν Θ. Βερέμης - Κ. Κωστής, *Ἡ Ἑθνικὴ Τράπεζα στὴ Μικρὰ Ἀσία, 1919-1922*, Ἀθήνα 1984, σσ. 79-133.

3. Α. Ι. Αἰγίδης, *Ἡ Ἑλλὰς χωρὶς τοὺς πρόσφυγες*, Ἀθήνα 1934, Ἀθήνα 1934, σ. 7.

ση, «διότι», όπως συμπληρώνει, «μόνον αὐτοὶ ἀποτελοῦσιν ἀκαταμάχητα τεκμήρια καὶ ἀποδείξεις»⁴, ἔτσι ὥστε τὰ συμπεράσματα στὰ ὁποῖα ὀδηγεῖται νὰ υἱοθετοῦνται χωρὶς πολλὰς ἀντιρρήσεις.

Τὸ ἐρώτημα λοιπὸν τῆς συμβολῆς τῶν προσφύγων στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς Ἑλλάδας δὲν ἀποτελεῖ παρὰ ἓνα ψευδοπρόβλημα κατὰ τὴν γνώμη μου. Θὰ ἦταν πολὺ πιὸ ἀποδοτικὸ καὶ γόνιμο νὰ ἐλεγχθοῦν τὰ μεγέθη τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας, ὅχι στὴν ὀπτικὴ ὀρισμένων μεμονωμένων δυαδικῶν αἰτιακῶν σχέσεων, ὅπως εἴθισται κατὰ κόρον⁵, ἀλλὰ στὴ λογικὴ ἐνὸς συστήματος, τοῦ ὁποῖου —ἐπισημαίνω τὸ σημεῖο αὐτό, ἀν καὶ πρόκειται περὶ ταυτολογίας— τὰ ἐπιμέρους τμήματα δέχονται ἀμοιβαῖες ἐπιδράσεις. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἴσως νὰ καταστεί περισσότερο διεισδυτικὴ ἡ κατανόηση τῆς θέσης ποὺ κατεῖχαν οἱ πρόσφυγες στοὺς μηχανισμοὺς τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας, οἱ κανόνες καὶ τὰ κριτήρια τῆς ὁποίας λειτουργοῦν ἀνεξαρτήτως τῆς ὑπαρξῆς ἢ μὴ προσφυγικῶν πληθυσμῶν.

β. Ἡ Ἑλλάδα μὲ τοὺς πρόσφυγες

Μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικότερες ἐργασίες, ποὺ ὑπογραμμίζουν, μεταξὺ ἄλλων, τὴν τομὴ ποὺ παρατηρεῖται κατὰ τὸν ἐλληνικὸ μεσοπόλεμο στὸ χῶρο τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, εἶναι ἡ διατριβὴ ἐπὶ ὕφησης τοῦ Β. Βαλαώρα γιὰ τὸ δημογραφικὸ πρόβλημα τῆς Ἑλλάδας καὶ τοὺς πρόσφυγες⁶. Γραμμένη πρὸς τὰ τέλη τοῦ μεσοπολέμου, ἡ διατριβὴ τοῦ Βαλαώρα ἐπιδιώκει μὲ τεχνικὲς ἀρκετὰ προωθημένες γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη νὰ ἐξετάσει τὶς δομικὲς μεταβολὲς ποὺ ἐπιφέρει ἡ ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων στὴ δημογραφία τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους. Τὸ συμπέρασμα εἶναι συντριπτικό: στὶς περιοχὲς ποὺ ἐγκαθίστανται πρόσφυγες, οἱ πληθυσμιακοὶ δείκτες παρουσιάζουν μιὰ κίνηση ἀνατροπῆς τῶν γενικότερων δημογραφικῶν τάσεων ποὺ χαρακτηρίζαν μέχρι τότε τὸ ἐλληνικὸ κράτος. Ἐκρηκτικὰ ποσοστὰ γεννήσεων, ἀλλὰ καὶ ὑψηλὰ ποσοστὰ θνησιμότητας, ὑποδεικνύουν μιὰ ἐπιστροφή σὲ ὅ,τι ὀνομάζεται παλαιὸ δημογραφικὸ καθεστῶς, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν Παλιὰ Ἑλλάδα, ἡ ὁποία, σύμφωνα πάντα μὲ τὸν ἴδιο συγγραφέα, ἔδειχνε ὅτι, ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα, κινουῦνταν πρὸς τὴν κατεύθυνση ἐνὸς σύγχρονου δημογραφικοῦ καθεστώτος⁷.

4. Στὸ ἴδιο, σ. 8.

5. Ὅπως γιὰ παράδειγμα κάνει ὁ Κ. Βεργόπουλος, *Ἐθνισμός καὶ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη*, Ἀθήνα 1978.

6. Β. Βαλαώρας, *Τὸ δημογραφικὸν πρόβλημα τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ ἐπίδρασις τῶν προσφύγων*, Ἀθήνα 1939. Σὲ ἀντίστοιχο πνεῦμα κινεῖται καὶ ἡ ἐπόμενη ἐργασία τοῦ Βαλαώρα, *Στοιχεῖα βιομετρίας καὶ στατιστικῆς*, Ἀθήνα 1943.

7. Ὁ ἴδιος συγγραφέας, ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα ἐνσωμάτωσε τὴν ἄποψη αὐτὴ σὲ μιὰ

Δέν θέλω καί δέν είμαι σέ θέση νά ύπεισέλθω στο κατά πόσον οί μετρήσεις τοῦ Βαλαώρα εἶναι ἀμερόληπτες ἢ ὄχι⁸. Πάντως καί μόνη ἡ διαπίστωση τῶν ἐξαιρετικά ὕψηλων δημογραφικῶν δεικτῶν πού χαρακτηρίζουν τοὺς προσφυγικοὺς πληθυσμοὺς σέ συνάρτηση μὲ τὴν ἀφίξη, μέσα σέ ἐλάχιστο χρονικὸ διάστημα, ἐνὸς ἐξαιρετικά μεγάλου ἀριθμοῦ ἀτόμων ἀποκομμένων ἀπὸ τὶς παραγωγικὲς δομὲς τοῦ τόπου, θά ἀρκοῦσε σέ ὅποιονδήποτε οἰκονομολόγο γιὰ νά ἀντιμετωπίσει μὲ σκεπτικισμό τὴ δυνατότητα μιᾶς χώρας οἰκονομικά κατεστραμμένης ἀπὸ πολύχρονες πολεμικὲς προσπάθειες νά ἀνακάμψει σέ σύντομο χρονικὸ διάστημα. Γιατὶ δέν πρόκειται μόνο γιὰ μιὰ ἱλιγγιώδη πληθυσμιακὴ αὐξησὶς πού πραγματοποιεῖται σέ νεκρὸ χρόνο, ἀλλὰ, καί ἴσως αὐτὸ νά εἶναι τὸ σημαντικότερο, γιὰ μιὰ συνεχῆ ἐπιμήκυνση αὐτοῦ τοῦ νεκροῦ χρόνου μέσω τῶν ὕψηλων ποσοστῶν φυσικῆς αὐξησῆς τῶν πληθυσμῶν⁹.

Ἔτσι, ἀπὸ τὸ προσφυγικὸ πρόβλημα ἡ Ἑλλάδα περνάει μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ στο δημογραφικὸ τῆς πρόβλημα, τὸ ὁποῖο θά ἀποτελέσει τὸ ἐπικέντρο ὅλων τῶν οἰκονομικῶν ἀναζητήσεων τοῦ μεσοπολέμου, ἀλλὰ ἀκόμη καί τῆς περιόδου τῆς ἀνασυγκρότησης καί τὸ ὁποῖο στὶς ἡπὶες ἐκφάνσεις του θά διατυπωθεῖ ὡς ἐρώτημα γύρω ἀπὸ τὴ βιωσιμότητα τῆς Ἑλλάδας, στὶς δὲ ἀκραῖες του ὡς ἀναζήτησὶς τοῦ ἐλληνικοῦ Lebensraum¹⁰. Πρόκειται γιὰ ἓνα πρόβλημα πού δέν θά βρεῖ τὴ λύση του παρὰ μόνον ὅταν, μετὰ τὸν Δεύτερο Παγκόσμιον Πόλεμο, οἱ θύρες τῆς μετανάστευσης θά ἀνοίξουν ξανά μὲ τὴ συνεπακόλουθὴ εἰσροὴ μεταναστευτικῶν ἐμβασμάτων.

Καί μόνον ἡ διαπίστωση πάντως τῆς ὑπαρξῆς ἐνὸς δημογραφικοῦ προβλήματος ὑπογραμμίζει εὐθὺς ἀμέσως τὴν ἀδυναμία τῶν παραγωγικῶν δομῶν τῆς χώρας νά ἀπορροφήσουν ὀρισμένα πληθυσμιακά πλεονάσματα, ἀδυνα-

εὐρύτερη προσπάθεια ἀνασυγκρότησης τῆς δημογραφικῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ κράτους, V. G. Valaoras, «A reconstruction of the demographic history of modern Greece», ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ Milbank Memorial Fund Quarterly, τ. 38/2, Ἀπρίλιος 1960, σσ. 115-139.

8. Τὶς σχετικὲς ἐπιφυλάξεις μου τὶς ἔχω συνοψίσει στὴν ἐργασία μου, Κ. Κωστής, Ἀγροτική οἰκονομία καί Γεωργικὴ Τράπεζα. Ὅψεις τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας στὸ Μεσοπόλεμο (1919-1928), Ἀθήνα 1987, σ. 309, σημ. 58. Τὸ κυριότερο σημεῖο τῆς ἀντίρρησής μου πάντως ἔγκειται στοῦ ὅτι δέν θά πρέπει ἀπαραίτητως νά ἀποδοθεῖ στοὺς προσφυγικοὺς πληθυσμοὺς ἡ αὐξησὶς τῶν ποσοστῶν κίνησης τοῦ πληθυσμοῦ. Ὑπάρχει καί μιὰ πλειάδα ἄλλων παραγόντων πού μπορεῖ νά συνεπέδρασαν πρὸς τὴν κατεύθυνσιν αὐτή.

9. Τὸ μέσο ἐτήσιο ποσοστὸ πραγματικῆς αὐξησῆς τοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ 7,1 καί 7,4 τοῖς χιλίοις πού ἦταν ἀντιστοίχως στὰ μεσοπονογραφικά διαστήματα 1896-1907 καί 1907-1920, ἀνέρχεται σὲ 28,9 καί 13,7 τοῖς χιλίοις γιὰ τὰ διαστήματα 1920-1928 καί 1928-1940. Ἐπίσης τὰ κατ' ἐκτίμησιν ποσοστὰ φυσικῆς αὐξησῆς τοῦ πληθυσμοῦ πού ὑπολογίστηκαν γιὰ τὴ δεκαετία 1901-1910 σὲ 13,5 τοῖς χιλίοις καί γιὰ τὴν ἐπόμενη τῆς (1911-1920), σὲ 7,8 τοῖς χιλίοις ἀνέρχονται σὲ 10,9 καί 12,5 τοῖς χιλίοις γιὰ τὶς περιόδους 1921-1930 καί 1931-1940 ἀντιστοίχως: Γ. Σιάμπος, *Δημογραφικὴ ἐξέλιξις τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, 1821-1985*, Ἀθήνα 1973, σσ. 20 καί 24.

10. Χρ. Χατζηγιώσηφ, «Ἀ' ὁπνεὺς γιὰ τὴ βιωσιμότητα τῆς Ἑλλάδας καί τὸ ρόλο τῆς βιομηχανίας», *Ἀφιέρωμα στὸν Νίκο Σβορώνο*, τ. 2, Ρέθυμνο 1986, σσ. 330-368.

μία που είχε παρατηρηθεί σε κάθε τομέα οικονομικής δραστηριότητας. Οί σύγχρονοι, τουλάχιστον εκείνοι που προσπαθούσαν να δούν με ψυχραιμία την κατάσταση, είχαν πλήρη συνείδηση του προβλήματος: «Κατέστη δὲ ἀπολύτως καταφανές», ἔλεγε ὁ διοικητὴς τῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδος στὰ 1932, «ὅτι ὁ ὑπερπληθυσμὸς τῆς χώρας παραμένει καὶ σήμερον ἀκόμη, μία κυρία ἀφορμὴ ἀνωμαλίας τῆς οἰκονομικῆς μας ζωῆς»¹¹. Λίγοι ὅμως ἦσαν ἐκεῖνοι ποὺ ἀντιμετώπιζαν τὸ πρόβλημα αὐτὸ ἀποστασιοποιημένα. Οἱ περισσότεροι ἐπιδίδονταν σὲ καταστροφολογία ἢ ἐξειδανικεύσεις, ποὺ συχνὰ ἀναπαράγονται καὶ στίς μέρες μας.

Ἡ ἀπόδοση πάντως τοῦ πληθυσμιακοῦ προβλήματος στὴν εἰσροὴ τῶν προσφύγων θὰ ἦταν παρακινδυνευμένη, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀποτελεῖ τὸν πλέον ἄμεσα προκαλούμενο συνειρμό. Οἱ περιοχὲς ποὺ παρουσιάζουν τὴ μεγαλύτερη πυκνότητα ἐνεργοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, ἕνας δείκτης ποὺ ἐπιδέχεται τὸν συσχετισμὸ τῆς διαθέσιμης γῆς μετὰ τὴς πληθυσμιακῆς διαθεσιμότητες, δὲν εἶναι πάντα ἐκεῖνες στίς ὁποῖες ἔχουν ἐγκατασταθεῖ οἱ πρόσφυγες¹², ἐνῶ καὶ εἰσοδηματικά, περιοχὲς ὅπως ἡ Μακεδονία καὶ ἡ Θράκη, στίς ὁποῖες κατεξοχὴν ἐγκαταστάθηκαν ἀγροτικοὶ προσφυγικοὶ πληθυσμοί, παρουσιάζουν μέσα εἰσοδήματα ἀνὰ ἀγροτικὴ οἰκογένεια κατὰ πολὺ ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ μέσο ὄρο τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους¹³. Καὶ ἂν ἡ μετανάστευση εἴθισται νὰ ἐκλαμβάνεται ὡς τὸ τυπικὸ κριτήριον γιὰ τὴν ὑπαρξὴ πληθυσμιακῶν πλεονασμάτων σὲ ἕναν τόπο, τότε ἂς ὑπενθυμίσω ὅτι στὴν προπολεμικὴ Ἑλλάδα, τὴν Ἑλλάδα δηλαδὴ τῆς ὑπερωκεάνιας μετανάστευσης, τὸ μεταναστευτικὸ ρεῦμα παρατηρεῖται ἀκριβῶς κατὰ τὴν περίοδο τῆς μεγάλης ἑλλειψῆς ἐργατικῶν χερῶν. Σὲ ἀντίθεση λοιπὸν μὲ ὅ,τι μπορεῖ νὰ θεωρεῖται αὐτονόητο, τὸ πρόβλημα τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ στὸν ἑλληνικὸ μεσοπόλεμο ἀπαιτεῖ πολὺ μεγαλύτερη διερεύνηση καὶ προσοχὴ ἀπὸ ἐκείνην ποὺ τοῦ εἶχε δοθεῖ. Ἡ ἄμεση συνάρτηση δὲ τοῦ συγκεκριμένου προβλήματος μετὰ τοὺς πρόσφυγες μᾶλλον θὰ πρέπει νὰ θεωρεῖται ἀτυχής, καθὼς ἡ στοιχειώδης παραδειγματολογία στὴν ὁποία μόλις ἀναφέρθηκα ὑποδεικνύει, ἂν μὴ τι ἄλλο, ὅτι θὰ πρέπει νὰ στρέψουμε τὶς ἀναζητήσεις μας περισσότερο πρὸς τοὺς γενικότερους μηχανισμοὺς τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας τῆς χώρας ποὺ ἀφοροῦν ἐξίσου τὴν Παλαιὰ καὶ τὴ Νέα Ἑλλάδα καὶ νὰ μὴ περιοριστοῦμε ἀποκλειστικά στὴν προσφυγικὴ ἐγκατάσταση. Στὸ κάτω-κάτω δὲν πρέπει νὰ ἀγνοεῖται ὅτι ὁ ὑπερπληθυσμὸς δὲν ἀντιπροσωπεύει ἕνα ἀπόλυτο μέγεθος, ἀλλὰ μὴ σχέση ποὺ συχνὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολο νὰ ὀρίσει.

Γιὰ τὴ βιομηχανία εἰδικότερα, ποὺ μόνη αὐτὴ ἦταν σὲ θέση νὰ δώσει

11. Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, *Ἐκθεσις ἐπὶ τοῦ ἰσολογισμοῦ 31 Δεκεμβρίου 1932*, Ἀθήνα 1933, σ. vi.

12. Σχετικὰ βλ. Κ. Κωστής, *Ἀγροτικὴ οἰκονομία...*, σ. 87.

13. Χρ. Εὐελπίδης, *Θεωρία καὶ πράξις ἀγροτικῆς πολιτικῆς καὶ οἰκονομίας*, Α', Ἀθήνα 1939, σ. 170.

λύσεις στα αδιέξοδα της εποχής, έχει επανειλημμένως γραφτεί και τονιστεί η σημασία που είχε το προσφυγικό επιχειρηματικό δαιμόνιο για την ανάπτυξη της¹⁴. Στερεότυπα επίσης της σχετικής φιλολογίας αποτελούν και οι διαθεσιμότητες σε φθηνά εργατικά χέρια, που δήθεν διευκόλυναν τη βιομηχανική ανάπτυξη της «καθυστερημένης» Ελλάδας, όπως επίσης και η απότομη διεύρυνση της αγοράς, που αυξάνοντας τη ζήτηση θα δημιουργήσει ευνοϊκό έδαφος για την ίδρυση νέων μεταποιητικών μονάδων. Πρόκειται αναμφισβήτητα για άπλοϊκούς εξωραϊσμούς μιας πραγματικότητας που λειτουργεί με διαφορετικά κριτήρια από αυτά που χρησιμοποιούν οι υποστηρικτές των απόψεων που μόλις εξέθεσα.

Γιατί δεν βλέπω με ποιά κριτήρια θα μπορούσε να υποστηριχθεί ή ανατροπή που φέρνουν οι πρόσφυγες στην ελληνική βιομηχανία. Θεωρητικά; Η άφθονια φθηνής εργατικής δύναμης ποτέ δεν αποτέλεσε, από μόνη της, προϋπόθεση για τη βιομηχανική ανάπτυξη ενός τόπου. Μια σειρά από άλλους παράγοντες, εξίσου σημαντικούς, παρεμβαίνουν για να ρυθμίσουν την πορεία μιας εθνικής οικονομίας προς την εκβιομηχάνιση. Έξάλλου η διεύρυνση της αγοράς δεν αποτελεί ένα αποκλειστικά ποσοτικό πρόβλημα, άκομμη και σε οικονομίες απολύτως εκχρηματισμένες. Τα αντανakλαστικά του ισοζυγίου πληρωμών της χώρας και ειδικότερα του εμπορικού ισοζυγίου έχουν στη συγκεκριμένη περίπτωση να πουν πολύ περισσότερα πράγματα και κυρίως να υποδείξουν την ικανότητα της έσωτερικής αγοράς να ανταποκριθεί στη δραματικά αυξανόμενη ζήτηση. Άλλά, εκτός από τα θεωρητικά, υπάρχουν και τα εμπειρικά επιχειρήματα, που υποδεικνύουν το μάλλον άθεμελίωτο της άποψης για την καταλυτική δράση των προσφύγων στο χώρο της βιομηχανίας.

Η ελληνική βιομηχανία στο διάστημα 1923-1932, δηλαδή μέχρι το τέλος της μεγάλης κρίσης, δεν κατέγραψε καμιά ιδιαίτερη επίδοση που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως σταθμός σε μία πλέον μακρόχρονη ιστορία. Αντιθέτως οι ρυθμοί της υπήρξαν άργοι, διστακτικοί, άσταθείς, με λίγα λόγια άνεπαρκείς για να μπορεί να γίνει λόγος για μία τομή¹⁵. Και βεβαίως δεν θα μπορούσε να περιμένει κανείς τίποτε καλύτερο σε μία εποχή έντονης νομισματικής αστάθειας, εποχή δηλαδή απρόσφορη για επενδύσεις στη βιο-

14. Α. Ι. Αιγίδης, *Η Ελλάδα χωρίς τους πρόσφυγες*, δ.π., σσ. 114.

15. Σχετικά βλ. Κ. Κωστής, *Άγροτική οικονομία...*, σσ. 148-150. "Ας προστεθεί ότι ο δυναμικότερος τομέας της βιομηχανίας κατά την πρώτη περίοδο του μεσοπολέμου ήταν η παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας, η οποία παρέσυρε, λόγω της σχετικής βαρύτητάς της, σε ταχύτερους ρυθμούς από ό,τι θα κατέγραφε χωρίς αυτήν, το γενικό δείκτη βιομηχανικής παραγωγής. Και βεβαίως η παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας δεν είχε καμιά άμεση σχέση με τους πρόσφυγες. Έπισημάνω ακόμη ότι το μεγαλύτερο μέρος των βιομηχανικών μονάδων που ιδρύονται μέχρι την κρίση του 1929 είναι μικρού μεγέθους, που μάλλον θα έπρεπε να χαρακτηρισθούν βιοτεχνίες (σχετικά βλ. και Μ. Ρηγίνος, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936. Βιομηχανία - βιοτεχνία*, Αθήνα 1987, σσ. 141-144).

ομηχανία. Τέλος, τὰ ἐλλείμματα τοῦ ἐμπορικοῦ ἰσοζυγίου ἀπὸ τὸ 1923 καὶ μετὰ διευρύνονται σὲ ἔκταση πού πολλὰ χρόνια εἶχε νὰ γνωρίσει ἡ ἐλληνικὴ οἰκονομία, ὑποδεικνύοντας ὅτι, στὰ πρῶτα τουλάχιστον χρόνια, ἡ μεγέθυνση τῆς ἀγορᾶς ἱκανοποιήθηκε μέσω τῆς ἐξωτερικῆς προσφορᾶς¹⁶ καὶ μόνο σὲ περιορισμένη ἔκταση τροφοδοτήθηκε ἀπὸ τὴν ἐγχώρια παραγωγή ἀγαθῶν καὶ ὑπηρεσιῶν.

Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς συμβολῆς τῶν προσφύγων ἐπιχειρηματιῶν, ἡ ἀποψη γιὰ τὴν ἀποφασιστικὴ δράση τους στὸν χῶρο τῶν βιομηχανικῶν ἀλλὰ καὶ ἄλλων ἐπιχειρήσεων δὲν εἶναι λιγότερο ἀβάσιμη. Τὰ κεφάλαια πού ἤλθαν ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία¹⁷ καὶ τὸ ἐπιχειρηματικὸ πνεῦμα, νὰ δύο ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πού προτείνονται γιὰ νὰ ἐνισχύσουν τὴν ἀποψη πὼς οἱ πρόσφυγες-ἐπιχειρηματίες μετακινῶνουν κάτι καινούργιο στὴν ἐλληνικὴ βιομηχανία¹⁸. Ὡστόσο, πέρα ἀπὸ τοὺς δείκτες τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς πού δὲν δείχνουν καμιά τομὴ στὰ χρόνια μέχρι καὶ τὸ 1932, ὅπως ἤδη ἔχω ἀναφέρει, καὶ ἡ ἀποταμίευση ἐπίσης δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ παρακολουθήσει αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημα: ἡ Ἑλλάδα τοῦ 1923, ἀλλὰ καὶ τῶν χρόνων πού ἀκολουθοῦν μέχρι καὶ τὴ μεγάλη κρίση, ἀποταμιεύει πολὺ λιγότερα ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα πού βγαίνει ἀπὸ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους, παρὰ τὶς εἰσροὲς κεφαλαίων πού ὑποστηρίχθηκε ὅτι συνόδεψαν τὴν ἀφίξη τῶν προσφύγων. Τὰ κεφάλαια αὐτὰ δὲν φαίνονται πουθενὰ στοὺς δείκτες καταθέσεων στὶς τράπεζες, οἱ ὁποῖοι ἀντιθέτως ὑπογραμμίζουν τὴ συρρίκνωση τῆς ἐθνικῆς ἀποταμίευσης στὸ διάστημα πού ἀκολουθεῖ τὴν ὑπογραφή τῆς συνθήκης τῶν Βερσαλιῶν¹⁹. Ὁ λόγος εἶναι προφανής: ἡ Ἑλλάδα τοῦ μεσοπολέμου εἶναι φτωχότερη, καὶ μάλιστα κατὰ πολὺ, ἀπὸ ἐκείνην πού ἐτοίμασε καὶ πραγματοποιοῦσε τοὺς βαλκανικοὺς πολέμους καὶ πιθανῶς καὶ τὴ μικρασιατικὴ ἐκστρατεία. Οἱ ἀνάγκες ὥστόσο εἶναι πολὺ μεγαλύτερες καὶ ὁ πληθυσμὸς σαφῶς ὑψηλότερος.

Ὅταν ἡ βιομηχανία θὰ ἀρχίσει νὰ κινεῖται μὲ ταχύτερους ρυθμούς, καὶ

16. Κ. Κωστής, *Ἀγροτικὴ οἰκονομία...*, ὅ.π., σ. 144 κ.ἑ.

17. Α. Ι. Αἰγίδης, *Ἡ Ἑλλάς...*, σσ. 132-135.

18. Στὴ διατριβὴ τῆς Α. Μπαζεβάνογλου, *Les capitalistes grecs au début du XXe siècle: Profil économique et social*, δακτυλογραφημένο κείμενο, Paris I-Panthéon - Sorbonne, Παρίσι 1990, σ. 131, καμιά εἰδικὴ ποσοτικὴ βαρύτητα τῶν προσφύγων ἐπιχειρηματιῶν δὲν διαφαίνεται, ἐνῶ στὴν ἐργασία τοῦ Α. Ρ. Alexander, *Greek industrialists*, Ἀθήνα 1964, τὰ δεδομένα ἔχουν ἤδη ἀλλάξει καθὼς ἡ ἔρευνα ἀσχολεῖται μὲ τοὺς ἀπογόνους τῶν ἐπιχειρηματιῶν τοῦ μεσοπολέμου, ὥστε δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ χρῆση τῶν ἀποτελεσμάτων της.

19. Σχετικὰ βλ. Κ. Κωστής, *Ἀγροτικὴ οἰκονομία καὶ Γεωργικὴ Τράπεζα. Τὰ τεκμήρια*, Ἀθήνα 1990, σ. 167 πίνακες καὶ Α. Κυρκιλιτσης, *Οἱ Τράπεζες ἐν Ἑλλάδι*, Ἀθήνα 1934, σ. 42. Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα αὐτά, τὸ σύνολο τῶν καταθέσεων σὲ ἐλληνικὲς τράπεζες, πού ἀναμφίβολα ἀντιπροσωπεύει τὸ συντριπτικὰ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐθνικῆς ἀποταμίευσης, ἐγγίζει τὸ ὑψηλότερο σημεῖο τὸ 1921, μὲ βάση τὸ 1914, γιὰ νὰ γνωρίσει στὴ συνέχεια σημαντικὴ συρρίκνωση πού θὰ διαρκέσει μέχρι τὸ τέλος τῆς κρίσης.

αυτό θα συμβεί μόνον μετά το 1931, τότε το αίτιο δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὸ ἐπιχειρηματικὸ πνεῦμα τῶν προσφύγων ἢ στὴ φθηνεῖα τῆς ἐργατικῆς δυνάμεως ποὺ προσφέρουν. Ἡ πολιτικὴ τῆς αὐτάρκειας ποὺ υἱοθετεῖται καὶ ἡ Ἑλλάδα μετὰ τὴν κατάρρευση τοῦ διεθνοῦς νομισματικοῦ συστήματος, καθὼς ἐπίσης καὶ οἱ ἰδιαίτερα εὐνοϊκὲς συνθήκες γιὰ τὴ βιομηχανία ποὺ δημιουργοῦνται μὲ βάση τὴν οἰκονομικὴ πολιτικὴ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους — ἡ ὑποκατάσταση τῶν εἰσαγωγῶν καὶ ὁ ἐλεγχόμενος πληθωρισμὸς σὲ συνάρτησιν μὲ τὴν ἐπιλεκτικὴ πολιτικὴ χρηματοδότησης τῆς βιομηχανίας προσφέρουν ἰδανικὲς συνθήκες γιὰ τὴν ἀνάπτυξή της — θὰ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς πολὺ πιὸ σοβαρὰ κίνητρα γιὰ τοὺς ταχεῖς ρυθμοὺς ποὺ ἀκολουθοῦν οἱ δεῖκτες τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς. Τὸ προσφυγικὸ στοιχεῖο ἐδῶ δὲν φαίνεται νὰ διατηρεῖ κάποιον πρωτεύοντα ρόλο. Ἐνδεχομένως, στίς συνθήκες αὐτές, ἡ βιομηχανία νὰ ἐπωφελεῖται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τῆς φθηνῆς ἐργατικῆς δυνάμεως στὰ ἀστικά κέντρα. Ὁφείλω ὥστόσο νὰ σημειώσω ὅτι σύμφωνα μὲ μιὰ πρόσφατη ἔρευνα ἀκόμη καὶ ἡ συγκρότηση αὐτῆς τῆς φθηνῆς ἐργατικῆς δυνάμεως ἔχει ἀμφισβητηθεῖ²⁰. Ἀλλὰ καὶ στὴν περίπτωσιν κατὰ τὴν ὁποία γίνεαι δεκτὴ ἡ ὑπαρξὴ της, ἡ βιομηχανικὴ ἀνάπτυξιν μὲ βάση συστήματα ἔντασης ἐργασίας θὰ πρέπει ἄραγε νὰ θεωρηθεῖ ὡς θετικὸ σημεῖο γιὰ τὴν ἐκβιομηχάνισιν τῆς χώρας, ἢ ὑποθηκεύει, ἄραγε, τὸ μέλλον τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας γιὰ πολλὰ χρόνια ἀκόμη;

Πάντως γιὰ ἓνα πρᾶγμα μποροῦμε νὰ μιλήσουμε μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα. Μὲ τὴν ἀφίξιν τῶν προσφύγων ἡ ἀναγκαιότητα τῆς ἐκβιομηχάνισιν τῆς Ἑλλάδας δὲν μπορεῖ νὰ ἀγνοηθεῖ ἀπὸ κανέναν. Ὅχι τόσο γιὰ οἰκονομικοὺς λόγους, ὅσο γιὰ πολιτικοὺς καὶ κοινωνικοὺς, «διότι», σύμφωνα μὲ τὰ λόγια τοῦ εἰσηγητῆ τοῦ προϋπολογισμοῦ χρήσης 1927-28, «ἡ ὑπαρξίς των (δηλ. τῶν βιομηχανιῶν) ἐλαττῶναι κατὰ πολὺ τὸν κίνδυνον τῆς ἀεργίας, τῆς ὁποίας τελευταίως πολλὰ εἶναι τὰ ἀνησυχητικὰ συμπτώματα»²¹. Πρόκειται γιὰ ἄποψιν μὲ ἐλάχιστα ἀναπτυξιακὸ πνεῦμα, ἡ ὁποία ὥστόσο δηλώνει τὴ συνείδησιν ἑνὸς καταναγκασμοῦ κοινωνικοῦ, μὰ καὶ πολιτικοῦ, ἀπὸ τὸν ἀστικὸ κόσμον τῆς χώρας καὶ ἡ ὁποία, πιστεύω, συνδέεται ἄμεσα ὅχι τόσο μὲ τὰ προβλήματα «ἀεργίας», ὅσο μὲ τὴν κοινωνικὴ ριζοσπαστικότητα ποὺ χαρακτηρίζει μερίδες τῶν πληθυσμῶν τῶν ἀστικῶν κέντρων.

Ἡ βιομηχανικὴ ἀνάπτυξιν σὲ μιὰ χώρα ὅπως ἡ Ἑλλάδα δὲν εἶναι ἁμοιόρρη, ὅμως, τῆς τύχης τῆς γεωργίας. Τὸ ἀντίθετον μάλιστα ἰσχύει: οἱ ἐξαρτήσεις καὶ οἱ ἀλληλεπιδράσεις εἶναι ἐξαιρετικὰ ἰσχυρές. Καὶ ἡ παρέμβασις τῶν προσφύγων (ἀκόμη καὶ ἂν συγκριτικὰ ὁ ἀριθμὸς ἐκείνων ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὴν ὑπαιθρον εἶναι μικρότερος ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν «ἀστῶν» προσφύγων) δὲν εἶναι καὶ στὸ γῶρον αὐτὸ ἀμελητέα — ἂν καὶ πιστεύω πῶς οὔτε ἐδῶ ἡ

20. Μ. Ρηγίνος, *Παραγωγικὲς δομὲς καὶ ἐργατικὰ ἡμερομίσθια...*, ὁ.π.

21. *Πρακτικὰ τῶν Συνεδριάσεων τῆς Β' Συνόδου τῆς Α' Βουλευτικῆς Περιόδου*, τ. 2, Ἀθήνα 1928, συνεδρ. ΝΑ', σ. 586.

δράση τους είναι τέτοια όπως συνήθως παρουσιάζεται σε μιὰ μανιχαϊστική όπτική καλών ίθαγενών και κακών προσφύγων ή αντίστροφως, πάντα σύμφωνα με τήν (πολιτική) όπτική του συγγραφέα. Μερικοί άπλοϊκοί δείκτες που άκριτα χρησιμοποιούνται άρκοουν συνήθως για νά υποδείξουν τά άλματα ή, σε μετριοπαθέστερη έκδοχή, τς προόδους που πραγματοποιεί ή ελληνική γεωργία μετά τήν έγκατάσταση των προσφύγων. Ό πλέον χαρακτηριστικός δείκτης αútης τής κατηγορίας δέν είναι άλλος άπό τήν αύξηση των καλλιεργούμενων εκτάσεων που παρατηρείται μετά τó 1922²², άν και συνήθως δέν λαμβάνεται ύπόψη ότι τó επίπεδο των καλλιεργουμένων εκτάσεων τού 1914 θά προσεγγιστεί μόνο στα 1928-30, άνάλογα με τήν περίπτωση και με όρισμένες μικρές εξαιρέσεις²³. Στο σημείο αυτό ώστόσο θά επανέλθω στη συνέχεια²⁴.

Χωρίς άμφιβολία, ή άγροτική μεταρρύθμιση, είτε αútη θεωρηθεί ως πολιτικό είτε ως κοινωνικό έγχείρημα, ύπηρξε άμεση συνέπεια τής άφίξης των προσφύγων, με τήν έννοια ότι διαδικασίες που είχαν ήδη τεθεί σε έφαρμογή έπιταχύνθηκαν και μάλιστα δραματικά μετά τήν Μικρασιατική Καταστροφή, ένω συνάμα και οί έπιλογές τής πολιτείας ως προς τήν έκταση έφαρμογής τής μεταρρύθμισης ριζοσπαστικοποιήθηκαν. Άλλά σε ποιά έκταση ή άγροτική μεταρρύθμιση διευκόλυνε τήν οικονομική ανάπτυξη τής χώρας, αútó άποτελεί ένα άλλο έρώτημα, που δέν νομίζω ότι μπορεί νά βρεί έδω τήν άπάντησή του²⁵. Βέβαιο πάντως είναι ότι ή μεταρρύθμιση δέν έφερε τά προσδοκώμενα άποτελέσματα.

22. Βλ. χαρακτηριστικά Μαργαρίτα Δρίτσα, *Βιομηχανία και τράπεζες στην Έλλάδα τού μεσοπολέμου*, Άθήνα 1990, σσ. 309-310.

23. Χρ. Ευελπίδης, *Η γεωργία τής Έλλάδος*, Άθήνα 1944, σ. 19.

24. Πάντως όφείλει νά επισημάνω έδω ότι μιá πάγια τακτική, που άκολουθούν και πολλοί σημερινοί έρευνητές και στην όποία στηρίχθηκε ό Α. Ι. Αιγίδης, *δ.π.*, προκειμένου νά άντλήσει τά συμπεράσματά του, θά πρέπει νά θεωρηθεί τουλάχιστον άτυχή. Σύμφωνα με τήν τακτική αútή, τά μεγέθη τού 1922 συγκρίνονται με τά αντίστοιχά τους μερικά χρόνια άργότερα και ή διαφορά αποδίδεται στην προσφυγική έγκατάσταση. Μία περίοδος όμως πολεμικής έντασης δέν προσφέρεται για συγκρίσεις με έποχές κατά τις όποιες ή οικονομία λειτουργεί σε συνθήκες ειρήνης. Θά ήταν λοιπόν πιο φρόνιμο νά συγκρίνει κανείς τά στοιχεία τού 1914, ή έστω τού 1919, με εκείνα τού 1928 π.χ., όποτε όμως ή εικόνα θά αντιστρεφόταν σε σχέση με εκείνη που προσπαθεί νά διαμορφώσει ό Αιγίδης και όσοι άκολουθούν τήν έπιχειρηματολογία του. Προφανώς τó πρόβλημα δέν έγκειται στη μεταφυσική, όπως είπα, σύγκριση μιás Έλλάδας με πρόσφυγες και μιás χωρίς αútους, που στη συγκεκριμένη περίπτωση αντιπροσωπεύεται άπό τά μεγέθη τού 1922. Άντιθέτως τó εύρος των διαφοροποιήσεων που φέρνει ό μεσοπόλεμος φανερώνεται στη σύγκριση τής προπολεμικής Έλλάδας (με τήν άμετρη αισιοδοξία για τó οικονομικό της μέλλον, τυπική εκδήλωση τής όποίας άποτελεί τó βιβλίο τού Ε. Τσουδερού, *Le relèvement économique de la Grèce*, Παρίσι 1919) με τήν Έλλάδα μεταξύ των δύο πολέμων, με τήν Έλλάδα δηλαδή των κρίσεων και τού φόβου για τις ανεξέλεγκτες διεθνείς οικονομικές εξελίξεις.

25. Στο έρώτημα αútó προσπάθησα νά δώσω μιá συνοπτική άπάντηση στο κείμενό μου «Άγροτική μεταρρύθμιση και οικονομική ανάπτυξη στην Έλλάδα, 1917-1940», στο Γ. Ο.

Οί πανάκριβες εκδόσεις-άπολογισμοί της Έπιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων ύμνουν, όπως είναι φυσικό, τὸ ἔργο τῆς ἐπιτροπῆς καὶ τὶς ἀλλαγές ποὺ ἔρχονται νὰ μεταβάλουν τὸ ἑλληνικὸ ἀγροτικὸ τοπίο²⁶ μὲ τὴν ἐγκατάσταση τῶν προσφυγικῶν πληθυσμῶν στὴν ὕπαιθρο. Καὶ ἐδῶ ὅμως δύσκολα μπορεῖ νὰ πιστέψει κανεὶς στὰ εὐχολόγια τῶν ἀδρὰ ἀμειβόμενων διευθυντῶν τῆς Έπιτροπῆς ἢ τῶν, ἐκ τῶν πραγμάτων μεροληπτούντων, ἀντιπροσώπων τῶν προσφυγικῶν ὀργανώσεων. Τὰ μεγέθη τῆς ἑλληνικῆς γεωργίας στὸ διάστημα τοῦ μεσοπολέμου δὲν παρουσιάζουν σὲ καμιά περίπτωση ἐκρηκτικὲς ἀλλαγές στὸ χῶρο αὐτό. Ἀντιθέτως πείθουν γιὰ τὴν ἀληθοφάνεια τουλάχιστον τῆς εἰκόνας ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀντλήσει ἀπὸ τὸν ἡμερήσιο τύπο καὶ τὰ περιοδικὰ καὶ κυρίως ἀπὸ τὶς ἐργασίες μιᾶς πλειάδας ἐξαιρετικὰ ἀξιόλογων ἀγροτικῶν οἰκονομολόγων καὶ γεωπόνων ποὺ ἀνέδειξε ὁ μεσοπόλεμος: συνθήκες κρίσης, συνθήκες ἀπελπισίας γιὰ πληθυσμοὺς ξένους πρὸς τὸ περιβάλλον ποὺ ἐγκαθίστανται, ξένους ἐπίσης πρὸς τὸν τρόπο ζωῆς ποὺ ἐπιδιώκεται νὰ τοὺς ἐπιβληθεῖ. Ὡστόσο, οἱ διαδικασίες προσαρμογῆς τῶν προσφύγων στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο θὰ πρέπει νὰ ἐξεταστοῦν σὲ συνάρτηση μὲ τοὺς γενικότερους μηχανισμοὺς τῆς οἰκονομίας γιὰ νὰ ἀποκτήσουν νόημα.

Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ θὰ σταθῶ σὲ ἓνα παράδειγμα, ποὺ θεωρῶ τὸ πλέον ἀντιπροσωπευτικὸ. Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς προσφύγων ποὺ θὰ ἐνταχθοῦν στὴν καπνοπαραγωγὴ δὲν συνεπάγεται τὴν ἀλματώδη αὐξηση τῆς παραγωγῆς καπνῶν μόνο. Παράμετροι τοῦ φαινομένου αὐτοῦ εἶναι ἡ συνεχὴς μείωση τῆς παραγωγικότητος²⁷ καὶ τῆς ποιότητος, σὲ μιὰ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἀγαθὰ ὅπως ὁ καπνὸς γνωρίζουν μιὰ συνεχὴ καὶ μακρόχρονη μείωση τῆς τιμῆς τους, ἡ ὁποία θὰ ἐπιταθεῖ μὲ τὴ Μεγάλῃ Ὑφεση²⁸. Καὶ ἂν γιὰ τοὺς ἐπιμέρους καλλιεργητὲς καὶ τὶς οἰκογένειές τους ἡ ἀναζήτηση τοῦ μέγιστου ἀκαθάριστου εἰσοδήματος ἀποτελοῦσε τὴ μόνη ἐπιλογὴ γιὰ τὴν ἐπιβίωσή τους, γιὰ τὴν ἑθνικὴ οἰκονομία ἡ ἐπιλογὴ αὕτη δὲν θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ παρὰ ἡ χειρότερη δυνατή, καθὼς ἡ ἀνταγωνιστικότητά τῶν ἑλληνικῶν καπνῶν γνώριζε μιὰ κατακόρυφη μείωση. Πρόκειται γιὰ πρόβλημα ποὺ εἶχε καταστῆ ἀπολύτως σαφὲς στοὺς ἐμπειρογνώμονες τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τοῦ τόπου²⁹.

Μαυροκορδάτος - Χρ. Χατζηϊωσήφ (ἐπιμέλεια), *Βενιζελισμὸς καὶ ἀστικός ἐκσυγχρονισμὸς*, Ἡράκλειο 1988, σσ. 149-157.

26. Société des Nations, *L' établissement des réfugiés en Grèce*, Γενεύη 1926 καὶ C. B. Eddy, *Greece and the Greek refugees*, Λονδίνο 1931.

27. Ἡ μέση στρεμματικὴ ἀπόδοση τῶν βιομηχανικῶν καὶ ἀρωματικῶν φυτῶν, ποὺ στὴν οὐσία ἀντιπροσωπεύουν τὰ καπνά, μειώνεται ἀπὸ 67-68 κιλά κατὰ στρέμμα ποὺ ἦταν στὸ διάστημα 1914-1924 σὲ 49 κιλά κατὰ τὴν περίοδο 1930-32. Βλ. Μ. Ἀλιβιζάτος, Ἡ μεταπολεμικὴ ἐξέλιξις τῆς ἑλληνικῆς γεωργικῆς οἰκονομίας, *Ἐπιθεώρησις Κοινωνικῆς καὶ Δημοσίας Οἰκονομικῆς*, τ. 2 (1932), σ. 343.

28. Κ. Κωστής, *Ἀγροτικὴ οἰκονομία...*, σ. 53.

29. Σχετικὰ μπορεῖ νὰ συμβουλευθεῖ κανεὶς, ἀνάμεσα σὲ ἓναν πολὺ μεγάλο ἀριθμὸ δημοσιευμάτων γιὰ τὴν παραγωγὴ καὶ ἐμπορία τοῦ καπνοῦ, τοὺς Ν. Η. Ἀναγνωστόπουλος, Ὁ ἑλληνι-

Σε μιὰ γενικότερη κλίμακα που ἀφορᾷ σὲ ὁλόκληρη τὴν ἀγροτικὴ Ἑλλάδα τοῦ μεσοπολέμου, καὶ σὲ ἀναλογία μὲ τὸ πρόβλημα τῶν καπνῶν, προκύπτει τὸ ζήτημα τῆς κατάρρευσης τῶν ἀγροτικῶν συστημάτων. Μοιραῖο ἐπακόλουθο τῆς ἀποδιοργάνωσης αὐτῆς ἡ πτώση τῶν ἀποδόσεων στὴ γεωργία, ὁ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὸς δείκτης δηλαδὴ τῆς ἱκανότητος τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας νὰ ἀντιδράσει στὰ ἐρεθίσματα τοῦ περιβάλλοντος. Γιατὶ ὄντως οἱ καλλιιεργούμενες ἐκτάσεις αὐξάνονται, τουλάχιστον σὲ σύγκριση μὲ τὸ 1922, ἀλλὰ σὲ βάρος τῆς ἀποδοτικότητος, ἐπιβαρύνοντας ἔτσι τὸ σύνολο τῆς κοινωνίας καὶ οἰκονομίας. Ἡ ἀποκατάσταση τῶν ἀγροτῶν προσφύγων, ἀλλὰ καὶ γενικότερα ἡ ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση, κατηγορήθηκαν συχνὰ ὡς ὑπεύθυνες αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης³⁰. Τίποτε δὲν θὰ ἦταν πιὸ ἄδικο, στὴν ὀπτική τουλάχιστον τῆς ἄμεσης σύνδεσης τῶν πτώσεων τῶν ἀποδόσεων μὲ τὴν ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων, κυρίως γιατί τὸ πρόβλημα τῆς μείωσης τῆς ἀποδοτικότητος τῆς γῆς δὲν ἀντανεκλᾷ παρὰ τὰ γενικότερα προβλήματα που ἀντιμετωπίζει ὁ ἐλληνικὸς ἀγροτικὸς χῶρος, καθὼς ἡ διεθνὴς οἰκονομικὴ συγκυρία ἀποδεικνύεται ἰδιαιτέρως δυσμενὴς γιὰ αὐτόν.

Γιὰ τοὺς πρόσφυγες που θὰ ἐγκατασταθοῦν στοὺς κλήρους τῆς Βορείου κυρίως Ἑλλάδος ἡ ἐνσωμάτωσή τους στὸ πνεῦμα τῆς ἐλληνικῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας θὰ εἶναι ἄμεση. Θὰ παράγουν γιὰ νὰ ζήσουν, ἀλλὰ λειτουργώντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ θὰ παράγουν κατὰ τρόπο ὅλο καὶ πιὸ ἀντιπαραγωγικό. Σύνάμα ἡ ἐγκατάστασή τους στὰ κατατμημένα πλέον ἐδάφη τῶν τσιφλικιῶν θὰ ὀδηγήσει ἐμμέσως καὶ στὴν κατάρρευση τῶν ἀγροτικῶν συστημάτων τῶν περιοχῶν αὐτῶν χωρὶς νὰ εἶναι ἐφικτὴ κάποια ἄμεση ὑποκατάσταση τῶν παραγωγικῶν δομῶν ἀπὸ ἄλλες, που θὰ μπορούσαν νὰ ἐξασφαλίσουν τὶς οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς ἰσορροπίες. Παράλληλα ἡ μετακινούμενη κτηνοτροφία θὰ συρρικνῶνται καθὼς τὰ ἐδάφη που ἐνέμετο πρὶν ἀπὸ τὴν μεταρρύθμιση βρίσκονται πλέον στὴ διάθεση τῶν, ὅπως συνήθως χαρακτηρίζονται, αἰώνιων ἀντιπάλων της, τῶν γεωργῶν.

Ἄν οἱ συνθήκες αὐτές, που πολὺ σχηματικὰ παρουσίασα, ἀντανεκλοῦν τὴν ὄντως προβληματικὴ κατάσταση τῆς ἐλληνικῆς γεωργίας, τότε δύσκολα μπορεῖ κανεὶς νὰ κάνει λόγο γιὰ θετικὴ συμβολὴ τῶν προσφύγων· κατὰ τὴ γνώμη μου ὅμως ἐξίσου δύσκολα μπορεῖ νὰ μιλήσει καὶ γιὰ ἀρνητικὴ. Ἡ οἰκονομία, καὶ στὴ συγκεκριμένη περίπτωσι τὸ ἀγροτικὸς τομέας, λειτουργεῖ κάτω ἀπὸ τὴ συνεπίδραση πολλῶν παραγόντων καὶ ἡ ἔμφαση σὲ ἕναν ἀπὸ αὐτοὺς δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ὀδηγήσει σὲ παραμορφωτικὴ ἀπλοποίηση.

κὸς καπνὸς καὶ ἡ καλλιέργεια αὐτοῦ, Ἀθήνα 1932, Δ. Καλιτσούνακης, *Ὁ καπνός: ἡ παραγωγή, τὸ ἐμπόριον, ἡ βιομηχανία καὶ ἡ φορολογία αὐτοῦ*, Ἀθήνα 1931, καὶ βεβαίως τὸ δημοσίευμα τοῦ Ἐνωτάτου Οἰκονομικοῦ Συμβουλίου, *Ἐπὶ τοῦ ζητήματος τοῦ καπνοῦ*, Ἀθήνα 1938.

30. Βλ. ἐνδεικτικὰ Ν. Η. Ἀναγνωστόπουλος, *Ἡ ἀγροτικὴ μεταρρύθμισις*, Ἀθήνα 1929.

‘Η κρίση της ελληνικής αγροτικής οικονομίας συνδέεται με ανακατατάξεις που πραγματοποιούνται σε όλη την έκτασή της, ανακατατάξεις που προέρχονται τόσο από τις πιέσεις που ασκεί ο διεθνής οικονομικός περίγυρος όσο και η εσωτερική συγκυρία. ‘Επιπλέον, η κρίση αφορά εξίσου σε περιοχές στις οποίες εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες και σε περιοχές χωρίς έποικισμό, τόπους στους οποίους έλαβε χώρα η αγροτική μεταρρύθμιση και περιοχές κατά παράδοση μικρής ιδιοκτησίας.

Συνοψίζοντας όσα ανέφερα προηγουμένως, πιστεύω πως και στο χώρο της μεταποίησης και στο χώρο της αγροτικής οικονομίας είναι αδύνατο να βγάλει κανείς συμπεράσματα ως προς την ακριβή συμβολή —θετική ή αρνητική— των προσφύγων. Αυτό συμβαίνει γιατί, όπως ήδη ανέφερα, η εκτίμησή της αποτελεί κυρίως ένα ήθικο πρόβλημα, που δεν ανταποκρίνεται στη δεοντολογία ανάλυσης των οικονομικών μηχανισμών μίας εποχής και μίας χώρας. ‘Εκείνο όμως που τουλάχιστον φαίνεται σαφές είναι ότι και στους δύο χώρους η δράση των προσφύγων δεν υπήρξε τόσο καταλυτική όσο συχνά λέγεται. Ούτε η ελληνική βιομηχανία ούτε η γεωργία γνώρισαν επαναστατικές αλλαγές εξαιτίας της άφιξης των προσφύγων, μα ούτε και η παρέμβασή τους υπήρξε τόσο καταστροφική όσο υποστηρίχθηκε. ‘Η ελληνική οικονομία με την εγκατάσταση των προσφύγων εξακολούθησε να είναι κατεξοχήν αγροτική, όπως ήταν και πριν από το μεσοπόλεμο. Στη διαμόρφωση όμως της συγκεκριμένης εικόνας της ελληνικής οικονομίας στο μεσοπόλεμο φαίνεται πως παρεμβαίνουν παράγοντες πολύ ευρύτερου βεληνεκού από εκείνους που θα μπορούσε να αναδείξει η γεωγραφικά περιορισμένη δράση των προσφυγικών πληθυσμών. ‘Εκείνο που αλλάζει και λειτουργεί ως αποφασιστικό έρεθισμα για την ελληνική οικονομία είναι η συγκυρία της εποχής. Το διεθνές οικονομικό κλίμα του μεσοπολέμου και το βάρος μίας δεκαετούς πολεμικής περιόδου υπήρξαν πολύ πιο αποφασιστικά ως προς τις εξελίξεις που παρατηρήθηκαν στους δύο τομείς της οικονομίας, για τους οποίους έγινε λόγος προηγουμένως, από ό,τι η δράση των προσφύγων.

Θά αφήσω κατά μέρος την εξέταση άλλων τομέων ή κλάδων της οικονομικής ζωής της ‘Ελλάδας του μεσοπολέμου προκειμένου να σταθώ σε ένα σημείο, η αντίμετώπιση του οποίου είναι εξίσου αμφιλεγόμενη με τη στάση που κράτησαν οι έρευνητές και στο γενικότερο πρόβλημα της σχέσης εθνικής οικονομίας και προσφύγων. Πρόκειται για το ζήτημα των δημοσίων οικονομικών, που στο μεσοπόλεμο, όπως εξάλλου και σήμερα, αποτελούσαν τον κύριο αποσταθεροποιητικό παράγοντα της οικονομικής ζωής, τροφοδοτώντας τους εξαιρετικά υψηλούς ρυθμούς αύξησης των τιμών.

Τά εξαιρετικά μεγάλα έλλείμματα των προϋπολογισμών του μεσοπολέμου δεν μπορούν, βεβαίως, να θεωρηθούν άμοιρα της πολιτικής «κοινωνικής πρόνοιας» που ανέλαβε να εφαρμόσει το ελληνικό κράτος, ανεξαρτήτως του πόσο επιτυχημένη ή αποτυχημένη θα μπορούσε να θεωρηθεί. ‘Ολόκληρο το σύμπλεγμα δημοσίου προϋπολογισμού - πιστωτικού συστήματος - νομίσματος δέχεται εξαιρετικές πιέσεις, καθώς το πρώτο σκέλος του τριγώνου προ-

σπαθεί ἀπελπισμένα νὰ βρεῖ πόρους, γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει ἀρχικὰ τὰ πρῶτα προβλήματα ποὺ γεννᾷ ἡ μαζικὴ εἰσροή τῶν προσφύγων καὶ στὴ συνέχεια τὸ βάρος τῆς ἀποκατάστασής τους. Δύο σημαντικὰ δάνεια θὰ συναφθοῦν μὲ σκοπὸ νὰ συνδράμουν τοὺς προσφυγικοὺς πληθυσμούς, ἡ ἐπείγουσα δὲ ἀνάγκη σύναψης αὐτῶν ἀκριβῶς τῶν δανείων θὰ περιορίσει σημαντικὰ καὶ τὴ διαπραγματευτικὴ ἱκανότητα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους στὶς ξένες κεφαλαιαγορές. Συνάμα ἡ ἄμεση ἀνάγκη κάλυψης τῶν δημοσίων ἐλλειμμάτων ὀδηγεῖ τὸ ἑλληνικὸ κράτος σὲ ἓναν συνεχή βραχυπρόθεσμο δανεισμό —καὶ αὐτὸ ἰσχύει κυρίως γιὰ τὰ χρόνια 1924-1926— ποῦ, οὔτε λίγο οὔτε πολὺ, θὰ ἀπειλήσει ὁλόκληρο τὸ πιστωτικὸ σύστημα, μὲ τελικὸ ἀποτέλεσμα τὴν προσφυγὴ στὸ δεύτερο ἀναγκαστικὸ δάνειο³¹.

Βεβαίως οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς δὲν ἔχουν τίποτε τὸ ἐπιλήψιμο. Ὡστόσο μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἐρωτήματα μποροῦν εὐκολὰ νὰ ἀνακύψουν ἀπὸ μιὰ προσεκτικότερη μελέτῃ τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν τῆς περιόδου καὶ πρὶν ἀπὸ ὅλα τῆς δημοσιονομικῆς πολιτικῆς. Μόνον ὁ Α'. Ἀνδρεάδης εἶχε ἐπισημάνει, σχεδὸν σὲ ὅλα τὰ πανεπιστημιακὰ του ἐγχειρίδια, τὶς ὀλέθριες ἐπιλογὲς ὅλων τῶν Ὑπουργῶν Οἰκονομικῶν τῆς περιόδου, ποὺ ἀρχίζει μὲ τοὺς Βαλκανικοὺς Πολέμους καὶ φθάνει σχεδὸν μέχρι τὴ νομισματικὴ σταθεροποίηση τοῦ 1928, νὰ καλύψουν τὶς ἑκτακτες δαπάνες ἀποκλειστικὰ μὲ τὴν ἔκδοση χαρτονομίσματος καὶ μὲ τὸν ἐξωτερικὸ δανεισμό. Ὁ ἴδιος ἐξάλλου εἶχε ἐπισημάνει τὴν ἔλλειψη θέλησης ἀπὸ μέρους τους νὰ προχωρήσουν σὲ αὐξήσῃ τὴν φορολογικῶν ἐσόδων, κυρίως μὲ τὴν ἄμεση φορολογία, κατὰ τὸ παρῶδειγμα ἄλλων συμμαχικῶν χωρῶν. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ψήφιση τοῦ νόμου 1640 τοῦ 1919 ποὺ εἰσῆγαγε τὴ φορολογία εἰσοδήματος στὴν Ἑλλάδα, καμιὰ κυβέρνησις δὲν θὰ τολμήσει νὰ τὸν ἐφαρμόσει κατὰ τρόπο αὐστηρό, ὥστε τὰ ἔσοδά του νὰ ἀποτελέσουν ἓνα σημαντικὸ κονδύλι τοῦ δημοσίου προϋπολογισμοῦ³².

Ἡ ἀπόδοση λοιπὸν τῶν δημοσίων ἐλλειμμάτων στὴν πολιτικὴ ἐνίσχυσις τῶν προσφυγικῶν πληθυσμῶν εἶναι σὲ θέσι νὰ στοιχειοθετηθεῖ ἓνα βασικὸ αἷτιο τῆς ἀνισορροπίας τοῦ δημοσίου προϋπολογισμοῦ, ὥστόσο ὑπάρχει πάντα καὶ μιὰ ἄλλη πλευρὰ ποὺ συνήθως παραγνωρίζεται: Ἡ ἀπουσία βούλησις νὰ ἀσκηθεῖ μιὰ αὐστηρὴ καὶ ἰσορροπημένη πολιτικὴ φορολογικοῦ χαρακτήρα. Προσθέτω τέλος ὅτι οἱ παρατηρήσεις γιὰ τὶς ἐπιβαρύνσεις τοῦ προϋπολογισμοῦ ἐξαιτίας τῆς ἀποκατάστασης τῶν προσφύγων προέρχονται ἀπὸ διαπιστώσεις τῶν δημοσιονομικῶν ἀρχῶν. Θὰ ἦταν δὲ πολὺ

31. Ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία εἶναι πλουσιότατη. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ περιορίζομαι νὰ ἀναφέρω τὶς σημαντικότερες ἐργασίες, ὅπως Α'. Ἀγγελόπουλος, *Τὸ δημόσιον χρέος τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1937, Ε. Σ. Ἀναζηρόπουλος, *Δημοσιονομικὴ ἐπισκόπησις τῆς Ἑλλάδος, 1821-1926*, Ἀθήνα 1926, Α'. Ἀνδρεάδης, *Μαθήματα Δημοσίας Οἰκονομίας*, τευχὸς Δ', Ἀθήνα 1927, Α. Σμπαροούνης, *Τὰ δημόσια οἰκονομικά μετὰ τὴν Μικρασιατικὴν Καταστροφὴν*, Ἀθήνα 1949 καὶ Γ. Ν. Κοφινάς, *Τὸ ἰσοζύγιον τοῦ προϋπολογισμοῦ καὶ ἡ σταθεροποίησις τῆς δραχμῆς*, Ἀθήνα 1928.

32. Α. Sbarounis, *L'impôt sur le revenu en Grèce*, Παρίσι 1934.

ένδιαφέρον να γνωρίζουμε το μέγεθος τῶν πόρων πού διανεμήθηκαν γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῶν προσφύγων, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἀγωγούς μέσω τῶν ὁποίων διοχετεύθηκαν τὰ ποσὰ αὐτά. Πρόκειται γιὰ στοιχεῖα πού ἐξακολουθοῦμε νὰ ἀγνοοῦμε καὶ μιὰ σχετική ἔρευνα ἴσως νὰ μᾶς ἔφερνε πρὸ ἐκπλήξεων.

Ὁ προϋπολογισμὸς κάθε κράτους ἀντανακλᾷ ὀρισμένες κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς ἰσορροπίες καὶ ἐπιλογές. Ἔτσι, ἂν ἡ διαπίστωση πὼς τὰ αἷτια τῆς ἀποσταθεροποιητικῆς δράσης τοῦ προϋπολογισμοῦ μποροῦν νὰ ἀναζητηθοῦν —σὲ ποιά ἔκταση εἶναι ἄγνωστο— στὶς ἐπιβαρύνσεις γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν προσφύγων φαίνεται ὀρθή, ἐξίσου ὀρθή θὰ ἦταν καὶ ἡ ἄποψη τῆς ἀπόδοσης τῶν δημοσιονομικῶν ἀνισορροπιῶν στὶς ἀδράνεις τοῦ πολιτικοῦ συστήματος καὶ στὴν ἀδυναμία του νὰ προσαρμοστεῖ στὶς ἔκτακτες συνθηκὲς τοῦ πολέμου καὶ τῆς προσφυγικῆς εἰσροῆς. Κάτι πού θὰ συμβεῖ, ἔστω καὶ σὲ περιορισμένη ἔκταση, μόνον μετὰ τὴν παρέμβαση τῆς Κοινωνίας τῶν Ἑθνῶν καὶ προκειμένου νὰ χορηγηθεῖ στὴν Ἑλλάδα τὸ μεγάλο δάνειο τοῦ 1928.

γ. Ἡ Ἑλλάδα καὶ οἱ πρόσφυγες

Τὸ προσφυγικὸ ζήτημα ὅπως ἐξειδικεύεται στὸ χῶρο τῆς οἰκονομίας —ἂν καὶ μπορῶ νὰ φαντασθῶ ὅτι τὸ ἴδιο θὰ ἰσχύει καὶ στὰ ἄλλα πεδία τοῦ κοινωνικοῦ βίου— ἀκόμη καὶ σήμερα χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ ἀντιμετώπιση πού δὲν τὴ διακρίνει ἡ κριτικὴ διάθεση. Ἀντιθέτως ἡ μελέτη τοῦ ἀναπράγει τὶς πολεμικὲς καὶ τὶς ἐντάσεις τοῦ μεσοπολέμου, στὴ μορφή πού πήρανε ὅταν ἡ Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ ἔπαψε νὰ ἀποτελεῖ ἀντικείμενο πολιτικῶν διενέξεων. Αὐτὸ ἀποδεικνύεται ἤδη ἀπὸ τὸ μεταφυσικὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἔχει συγκροτηθεῖ ὅλη ἡ προβληματικὴ γύρω ἀπὸ τὸ ζήτημα³³. Ἡ ἀναζήτηση τῆς θετικῆς ἢ ἀρνητικῆς συμβολῆς τῶν προσφύγων στὶς ἐπιδόσεις τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας στὴν πραγματικότητα συγκαλύπτει μὴ πραγματικὲς (counter-factual) ὑποθέσεις καὶ ἠθικὰ/πολιτικὰ διλήμματα³⁴, πού τίποτε δὲν ἔχουν νὰ προσφέρουν στὴν ἀναζήτηση καὶ κατανόηση τῆς θέσης πού κατέλαβαν οἱ πρόσφυγες στοὺς μηχανισμούς τῆς ἐλληνικῆς μεσοπολεμικῆς οἰκονομίας.

Ἡ μέχρι σήμερα ἀδυναμία μας νὰ προσεγγίσουμε μὲ ὅρους οἰκονομικοῦς τὴν οἰκονομία τοῦ μεσοπολέμου, ὅσο καὶ ἂν κάτι τέτοιο ἀποτελεῖ ὀξύμωρο σχῆμα, ἔχει ὁδηγήσει στὴν ἀναγωγή ὅλων τῶν προβλημάτων τῆς μεσοπολε-

33. Τυπικὸ ὡς πρὸς τὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι τὸ ἀφιέρωμα τῆς ἐφημερίδας *Τὰ Νέα* (5-8-1992) στὴ Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ, τὸ ὁποῖο τιτλοφορεῖται «Πῶς θὰ ἦταν ἡ Ἑλλάδα σήμερα ἐάν δὲν εἶχε γίνῃ ἡ Καταστροφὴ».

34. Βλ. χαρακτηριστικὰ τὶς ἀπαντήσεις τῶν Ἑλλήνων βουλευτῶν καὶ πολιτευτῶν στὴν ἔρευνα πού ἀνέφερα στὴν προηγούμενη σημείωση.

μικῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας σὲ ἐπακόλουθα τῆς προσφυγικῆς ἐγκατάστασης. Ὑπέδειξα καὶ προηγουμένως ὅτι ὅλες αὐτὲς οἱ ἀπόψεις δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ὑποστηριχθοῦν στὸ θεωρητικὸ ἐπίπεδο. Ἀλλὰ καὶ ἐμπειρικὰ δὲν φαίνεται νὰ εὐσταθοῦν, γεγονὸς ποὺ εἶναι ἄξιο ἀπορίας ἂν λάβει κανεὶς ὑπόψη τοῦ τὴν «ἀριθμολατρεία», ἂν ὅχι «ἀριθμολαγνεία», ποὺ διακρίνει τὴ σύγχρονη ἑλληνικὴ οἰκονομικὴ ἱστοριογραφία. Τὰ παραδείγματα ποὺ χρησιμοποιήσα μέχρι τώρα μποροῦν, ἐλπίζω, νὰ ἀποτελέσουν ἐρεθίσματα γιὰ τὴν ἀνάγκη μιᾶς πιὸ σύνθετης καὶ περισσότερο ἐκλεπτυσμένης ἀνάλυσης τῶν οἰκονομικῶν μεγεθῶν τῆς Ἑλλάδας μετὰ τῶν δύο πολέμων. Ἐννοῶ μιὰ ἀνάλυση ποὺ θὰ ξεφεύγει ἀπὸ τὶς εὐκόλες λύσεις ποὺ προσφέρει ὁ ἱμπεριονισμὸς τοῦ γεγονότος, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ προσφυγικὴ εἰσροή, καὶ θὰ διερευνᾷ τὶς δομὲς καὶ τοὺς μηχανισμοὺς τῆς οἰκονομίας στὸ σύνολό της, χωρὶς νὰ θεωρεῖ τίποτε ὡς αὐτονόητο. Μόνον ἔτσι τὸ προσφυγικὸ πρόβλημα θὰ διασπάσει τὸ ἠθικὸ του περίβλημα, ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ τὸ ἐμποδίζει νὰ ἀποτελέσει ἀντικείμενο ἐπιστημονικῆς ἀναζήτησης.